

Косенко Ніна Петрівна –
здобувач кафедри цивільного
права та процесу Національної
академії внутрішніх справ,
помічник-консультант Народного
депутата України

ПОНЯТТЯ ТА ЗНАЧЕННЯ УСИНОВЛЕННЯ В НАЦІОНАЛЬНОМУ ЗАКОНОДАВСТВІ УКРАЇНИ

Підкреслено важливість сімейного виховання, яким, відповідно до сімейного законодавства, повинні бути забезпечені всі діти, у тому числі й діти-сироти та діти, позбавлені батьківського піклування. Розглянуто поняття та значення усиновлення за національним законодавством України як форми виховання та утримання зазначеної категорії дітей.

Ключові слова: діти-сироти; діти, позбавлені батьківського піклування; сімейне виховання; усиновлення.

Подчеркнута важность семейного воспитания, каковым, в соответствии с семейным законодательством, должны быть обеспечены все дети, в том числе и дети-сироты, дети, лишённые родительского попечения. Рассмотрены понятие и значение усыновления за национальным законодательством Украины как формы воспитания и содержания данной категории детей.

Ключевые слова: дети-сироты; дети, лишённые родительского попечения; семейное воспитание; усыновление.

Underline importance of domestic education which, in accordance with a domestic legislation, must be well-to-do to put all, including children-orphans and to put, deprived paternal anxiety. A concept and value of adoption on the national legislation of Ukraine as forms of education and maintenance of the noted category of children is considered.

Keywords: children-orphans; to put, deprived paternal anxiety; domestic education; adoption.

Для будь-якого суспільства, як наголошують соціологи, характерним є такий зв'язок: зі зниженням потенціалу загальнолюдських і духовних цінностей у суспільстві активізується феномен розвитку соціального сирітства – зростання кількості дітей, які залишилися без батьківського піклування [1, с. 10]. Ця риса, на жаль, не обминула й наше суспільство. Дитина може залишитись без батьківського піклування внаслідок дії різноманітних обставин: у разі смерті батьків, позбавлення їх батьківських прав, засудження до позбавлення волі, тяжкої хвороби або тривалої відсутності батьків, ухилення батьків від виконання своїх обов'язків, відмови батьків узяти своїх дітей із пологових будинків або інших установ тощо. Якими б не були обставини втрати дитиною батьківського піклування, усі

вони мають спільний негативний наслідок – порушується конституційне право дитини на сімейне виховання та батьківське піклування. Крім того, це є порушенням одного з базових прав дитини, проголошених Конвенцією ООН про права дитини [2]. Стаття 52 Конституції України встановлює: «Діти рівні у своїх правах незалежно від походження, а також від того, народжені вони в шлюбі чи поза ним. Утримання та виховання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, покладається на державу» [3]. Тому діяльність усіх відповідних соціальних інститутів, у тому числі й держави, повинна бути спрямована на створення таких форм виховання й утримання дитини-сироти, які б могли певною мірою замінити сім'ю. Однак усі ці форми можуть лише пом'якшити негативний вплив на дитину становища, у якому вона опинилася, а не компенсувати повністю відсутність її власної сім'ї. На рівні закону встановлено також і те, що важливою формою утримання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, в Україні є сімейне виховання. Не потребує доведення твердження, що виховання в сім'ї за всіма показниками переважає будь-які інші форми опікування над дітьми, що залишилися без батьківського піклування.

Єдиною та найкращою формою влаштування долі дитини-сироти чи дитини, позбавленої батьківського піклування, було й залишається усиновлення, у результаті якого дитина вибуває із системи державної опіки та піклування, позбуваючися статусу дитини-сироти чи такої, що залишилась без батьківського піклування.

Метою цієї статті є дослідження поняття та значення усиновлення як форми влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, у сімейному законодавстві України.

Загальні питання щодо сутності та значення інституту усиновлення в системі опіки над дітьми, що позбавлені батьківського піклування, знайшли своє відображення в доробках таких вітчизняних та російських науковців як Є. М. Ворожейкін, Л. Ю. Драгнєв, Н. М. Єршова, І. В. Жилінкова, О. І. Карпенко, Л. П. Короткова, В. П. Маслов, В. П. Мироненко, О. М. Нечаєва, О. Й. Пергамент, О. А. Пушкін, З. В. Ромовська, Л. А. Савченко, Я. М. Шевченко, С. Я. Фурса та ін.

Наукою сімейного права здавна обґрунтовано положення, що сім'я є одним із найважливіших інститутів соціалізації дитини, фундаментом, де закладаються основи виховання та формується особистість майбутнього члена суспільства. Родинне оточення та батьківське виховання завжди були й залишаються головним природним середовищем для нормального фізичного, соціального та духовного розвитку дитини в будь-якому суспільстві. Загальна атмосфера в сім'ї, моральний, культурний, освітній рівень батьків, їх ставлення один до одного, життєві принципи здійснюють на дитину неабиякий вплив. Саме виховання в сім'ї та виховання батьків певним чином організовує, упорядковує життя й діяльність дитини, створює спеціальні індивідуальні умови для її розвитку. Дії батьків підпорядковані єдиній меті – виховати повноцінну особистість, людину та громадянина. Метою усиновлення насамперед є

заміна дитині батьків. Така мета відповідає як інтересам дитини, так й інтересам самих усиновлювачів, оскільки вони тим самим задовольняють свою духовну потребу – потребу піклуватися про дитину. Тому необхідно погодитися з Н. Єршовою, яка підкреслює, що «при усиновленні виникає важлива морально-правова установка: довести до свідомості кожного усиновлювача всю ступінь відповідальності й складності завдань, які він покликаний вирішити. Адже від усиновлювача вимагається така свідомість, яка могла б обернути просту прихильність до дитини в батьківську любов. Те, що у відносинах між батьками та їх рідними дітьми може виникнути стихійно, як природні почуття, між усиновлювачем і усиновленим повинно стати результатом свідомої поведінки, стійкості, терпіння, розрахованих не на поклик, а на роки кропіткої роботи. Від поведінки усиновлювачів великою мірою залежить і виховання в дитини правильного і повноцінного світосприйняття, моральних понять і категорій» [4, с. 91].

«Значення інституту усиновлення важко переоцінити, – зазначає В. Маслов. – Це така правова форма, яка створює найбільш сприятливі можливості для виховання позбавленої батьківського піклування дитини в сімейній обстановці на тих же умовах, що і для рідних дітей» [5, с. 189]. З. Ромовська називає усиновлення актом великої соціальної ваги, проявом гуманізму та жертвовності, а також реалізацією природної потреби материнства й батьківства [6, с. 405]. З такими твердженнями важко не погодитись, адже кожна народжена дитина за законами природи, права та моралі повинна зростати в сім'ї.

Сім'я не однорідна, а диференційована соціальна група. У ній представлені різноманітні вікові, статеві та професійні підсистеми, що дозволяє дитині ширше розкрити свої емоційні та інтелектуальні можливості, швидше реалізувати їх. Дитина навчається на прикладі своїх близьких, вона постійно відчуває на собі виховний потенціал сім'ї, а ступінь концентрації всіх перерахованих позитивів у сім'ї усиновлювачів високий, оскільки усиновленню передують ретельне вивчення осіб – кандидатів в усиновлювачі, і помилка в оцінці моральних, етичних та інших якостей кандидатів в усиновлювачі практично виключена [7, с. 26]. Є. Ворожейкін зазначає, що завдання й мета виховання неповнолітніх дітей не змінюються від правової форми, у якій вони здійснюються. У всіх випадках вихователі мають дбати про фізичний, духовний та моральний розвиток дитини [8, с. 231]. Шляхом здійснення усиновлення вирішуються дві величезні проблеми: з одного боку, особи (чи то подружжя, чи то одинока особа), які з тих чи інших причин не можуть мати власних дітей, мають змогу створити сім'ю, задовольнивши свої природні потреби піклуватися про дитину, виховувати її словом, реалізувати себе не тільки як члени суспільства – громадяни, а й як батьки; з іншого, дитина, позбавлена батьківського піклування, отримує сім'ю, батьків і всі відповідні блага [9, с. 354]. У сімейному кодексі України враховано це й наголошено, що сім'я створюється на підставі

шлюбу, кровного споріднення, усиновлення, а також на інших підставах, не заборонених законом і таких, що не суперечать моральним засадам суспільства (ч. 4 ст. 3).

В основу організаційно-правового механізму усиновлення в Україні покладено принципи, що відповідають вимогам міжнародних стандартів у зазначеній сфері, а саме: кожна дитина має право на виховання в сім'ї; пріоритетним є національне усиновлення; міжнародне усиновлення розглядається як альтернатива лише тоді, якщо вичерпано всі можливості щодо передачі дитини під опіку, піклування, на усиновлення чи виховання в сім'ї громадян України; вирішення всіх процедурних питань щодо усиновлення дитини з додержанням чинного законодавства України; заборона посередницької комерційної діяльності щодо усиновлення дітей; укладення з іноземними державами договорів про правову допомогу; здійснення контролю за умовами утримання та виховання дітей у сім'ях іноземців. Правовою основою здійснення усиновлення є Конституція України, Сімейний кодекс України, Цивільно-процесуальний кодекс України, низка міжнародних нормативно-правових актів, а також затверджений Постановою Кабінету Міністрів України за № 1377 від 28 серпня 2003 р. Порядок ведення обліку дітей, які можуть бути усиновлені, осіб, які бажають усиновити дитину, та здійснення нагляду за дотриманням прав дітей після усиновлення. Установою, яка координує всі питання щодо усиновлення, є Державний департамент з усиновлення та захисту прав дитини (створений у складі Міністерства у справах сім'ї, молоді та спорту як урядовий орган державного управління – Постанова Кабінету Міністрів України № 367 від 25 червня 2006 р.).

Головним завданням усиновлення є турбота про дітей, які залишилися без піклування батьків, створення для них сприятливих умов для життя й виховання в сім'ї. Кожна дитина має право жити й виховуватись у сім'ї. А тому сучасна правова теорія, указуючи на форми влаштування дітей, що залишилися без батьківського піклування, ототожнює їх з формами сімейного виховання: передача на усиновлення (удочеріння), під опіку (піклування), у прийому сім'ю тощо. Усиновлення, на нашу думку, – це найкраща альтернатива для дітей, що відкриває їм шлях з дитячої установи до нової сім'ї.

Усиновлення традиційно розглядають як сімейно-правовий інститут. Проте сучасне розуміння місця особистих немайнових прав у системі приватноправових відносин дозволяє стверджувати, що право на усиновлення є їх органічним складовим елементом. У цивільному законодавстві ми не знайдемо згадки про особисте немайнове право людини на усиновлення. До числа особистих немайнових прав, що забезпечують природне існування фізичної особи, Цивільний кодекс (ЦК) України відносить право малолітньої або неповнолітньої особи на опіку або піклування (ст. 292 ЦК України) [10]. Право дитини на опіку та піклування в контексті різновиду влаштування дітей, позбавлених

батьківського піклування, встановлено також главою 19 Сімейного кодексу (СК) України [11].

СК України у ст. 207 наголошує, що усиновленням є прийняття усиновлювачем у свою сім'ю особи на правах дочки та сина. Як бачимо, у законі усиновлення (удочеріння) визначається як юридичний акт, унаслідок якого між усиновителем та його родичами з однієї сторони, та усиновленим з іншої виникають такі ж права й обов'язки, як між батьками й дітьми, іншими родичами за походженням. З наведеного визначення усиновлення розуміється як юридичний акт, що тягне за собою встановлення між усиновителем та усиновленою дитиною нового правового зв'язку, насамперед між усиновителем й усиновленим, а також між усиновленим та рідними усиновителя. Оскільки з юридичної точки зору внаслідок усиновлення дитина набуває нових батьків та інших родичів, то актом усиновлення одночасно припиняється правовий зв'язок дитини з її батьками та іншими родичами за походженням. Таким чином, усиновлення – це одночасно правоутворювальний та правоприпиняльний юридичний факт [12, с. 216].

У питанні правових наслідків здійснення усиновлення та змісту правовідносин усиновлення наукова позиція фахівців у галузі сімейного права є одностайною. Свого часу Б. Хаскельберг стверджував, що правовідносини усиновлення не відрізняються за своїм змістом від правових зв'язків, які існують між родичами [13, с. 29]. О. Йоффе писав, що «усиновлення встановлює правові зв'язки, що повністю збігаються за своїм змістом з відносинами між батьками і дітьми» [14, с. 212]. А. Мітрікас стверджував, що усиновленням є акт, який породжує виникнення батьківських прав та обов'язків на підставі закону, коли в результаті усиновлення, з одного боку, припиняються правовідносини дитини з кровними батьками, а з іншого – виникає її правовий зв'язок з особами, які їх замінюють, тобто відбувається своєрідна передача всіх особистих і майнових прав від одних осіб до інших [15, с. 11].

В. Рязанцев наголошує, що усиновлення – це складний юридичний акт: у ньому знаходять своє відображення воля осіб, які висловили бажання усиновити дитину; батьків, які дали згоду на усиновлення своєї дитини; самої дитини; інших осіб, установлених законом; воля держави, виражена у відповідному судовому рішенні. Таким чином, вияв державної волі певною мірою впливає на виникнення відносин, породжуваних усиновленням. Держава за допомогою судових органів безпосередньо виражає свою волю й бере участь у здійсненні юридичного акту усиновлення. Без чітко вираженої волі держави на здійснення усиновлення відповідні цьому акту відносини виникнути не можуть [16, с. 39]. З огляду на наведене, рішення суду входить до змісту акта усиновлення як невід'ємна його частина.

На підставі вищевикладеного безперечним є твердження, що усиновлення – це такий юридичний факт, який відноситься, безумовно, до юридичної дії, з якою пов'язується виникнення, зміна та припинення

правовідносин, є дією, що здійснюється з метою досягнення конкретного правового результату. Таким чином, усиновлення є правомірним сімейно-правовим актом. Тому усиновлення є однією з підстав для виникнення сімейних прав та обов'язків [17, с. 529].

Головною й визначальною ідеєю інституту усиновлення є турбота про дітей, які втратили батьків або з тих чи інших причин позбавлені батьківського піклування, створення для них середовища, що є характерним для сім'ї (турбота про розвиток дитини, виховання, спілкування з дорослими, матеріальне забезпечення). При цьому в усиновленого змінюється родинне середовище, оскільки законодавство орієнтоване на так зване «повне» усиновлення. На підставі рішення суду припиняється правовий зв'язок між усиновленим та його родичами за походженням та одночасно виникає такий зв'язок між усиновленим, усиновлювачем та його родичами за походженням.

Юридичні факти, що входять до складу усиновлення, створюють можливість виникнення між усиновлювачем та усиновленим родинних (батьківських) правовідносин.

Усиновлення дитини проводиться для забезпечення стабільних та гармонійних умов її життя. Це положення Закону наголошує на тому, що інтереси дітей в інституті усиновлення є головною метою, заради якої він уведений. Хоча це, звичайно, не дає підстав говорити про відсутність інтересів усиновлювача чи протиставлення інтересів дитини інтересам усиновлювача. Під час усиновлення завжди забезпечується єдність інтересів тих, хто усиновлює, з інтересами тих, кого усиновлюють.

Отже, під усиновленням у юридичній науці розуміють юридичний акт, згідно з яким між усиновленим (та його нащадками) й усиновителем (і його родичами) виникають ті самі права й обов'язки, що й між родичами за походженням. Тобто усиновлення є прийняттям у сім'ю чужих дітей, які втратили своїх батьків (сиріт) або які не можуть виховуватися ними через певні причини. Усиновлення задовольняє й особисту мету усиновителів, особливо тих, хто не має власних дітей, – зробити своє сімейне життя більш змістовним. Уважаємо, що поняття усиновлення може бути визначено як перехід прав та обов'язків від біологічних батьків дитини до усиновлювачів, за яким дитина в правовому відношенні повністю прирівнюється до біологічних дітей усиновлювача, до того ж утрачаються всі права й обов'язки рідних (біологічних) батьків дитини.

Усиновлення – це юридичний акт, у результаті якого усиновлений отримує щодо усиновителя та його родичів права й обов'язки, установлені законом для батьків і дітей, і втрачає їх щодо своїх родичів за походженням. Усиновлення є важливою формою виховання усиновлених (сиріт або дітей, батьки яких з певних причин про них не піклуються). Усиновлення відповідає як інтересам дітей, оскільки вони отримують сім'ю замість утраченої, так й інтересам усиновителів, задовольняючи їх почуття материнства й батьківства.

Отже, за своїм призначенням інститут усиновлення покликаний забезпечити належне виховання та утримання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування. Шляхом усиновлення дитина, яка втратила батьків, улаштовується в іншу родину, одержує можливість сімейного життя й виховання в родинному середовищі, а в особі усиновителів здобуває людей, які в усіх відношеннях мають замінити їй батьків. Характерною ознакою українського інституту усиновлення є те, що він позбавлений майнового підґрунтя й цілком підлеглий завданню забезпечення прав та законних інтересів дітей, їх усебічної охорони.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Волинець Л. С. Соціальне сирітство в Україні: експертна оцінка та аналіз існуючої в Україні системи утримання та виховання дітей, позбавлених батьківського піклування / Волинець Л. С., Комарова Н. М., Антонова-Турченко О. Г. та ін. – К. : Студцентр, 1998. – 120 с.
2. Конвенція про права дитини, ратифікована Постановою Верховної Ради України від 27 лют. 1991 р. – К. : Столиця. – 2007. – 32 с.
3. Конституція України 28 черв. 1996 р. – К. : Велес, 2012. – 48 с.
4. Ершова Н. Опека, попечительство, усыновление / Ершова Н. – М. : Московский рабочий, 1984. – 109 с.
5. Маслов В. Ф. Советское семейное право / В. Ф. Маслов, А. А. Пушкин. – К. : Вища школа, 1981. – 224 с.
6. Ромовська З. В. Сімейний кодекс України : наук.-практ. комент. – [3-тє вид., переробл. і доповн.] / Ромовська З. В. – К. : Правова єдність, 2009. – 432 с.
7. Мироненко В. Умови здійснення усиновлення як засіб забезпечення прав дитини / В. Мироненко // Нотаріат для вас. – 2007. – № 11. – С. 25–30.
8. Ворожейкин Е. М. Семейные правоотношения в СССР / Ворожейкин Е. М. – М. : Юрид. лит., 1972. – 336 с.
9. Сімейне право України : підруч. / [за заг. ред. В. П. Мироненко]. – К. : Правова єдність, 2008. – 477 с.
10. Цивільний кодекс України. – К. : ПАЛИВОДА А. В., 2012. – 380 с.
11. Сімейний кодекс України. – К. : Велес, 2012. – 64 с.
12. Белякова А. М. Советское семейное право : [учеб.] / А. М. Белякова, Е. М. Ворожейкин. – М. : Юрид. лит., 1974. – 304 с.
13. Хаскельберг Б. Л. Вопросы установления отцовства / Б. Л. Хаскельберг // Вопросы совершенствования гражданско-правового регулирования. – Томск : Изд-во Томского ун-та, 1983. – С. 30–40.
14. Иоффе О. С. Обязательства по возмещению вреда / Иоффе О. С. – Ленинград : Изд-во ЛГУ, 1952. – 126 с.

15. Митрикас А. А. Семья как ценность: состояние и перспективы целостного выбора в странах Европы / А. А. Митрикас // Социс. – 2004. – № 5. – С. 10–16.

16. Рязанцев В. В. Правоотношения усыновления в российском семейном праве : автореф. дис. на соискание научной степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 / В. В. Рязанцев. – М., 2001. – 18 с.

17. Цивільне і сімейне право України : навч.-практ. посіб. / [за ред. Є. О. Харитонова та А. І. Дрішлюка]. – Х. : ТОВ «Одіссей», 2003. – 640 с.